

Aysel Ağamalyeva
ADU

SƏS SİMVOLİZMİNİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: paralingvistik, onomotopoea, təqlidi sözlər

Keywords: paralinguistics, onomotopoea, imitating words

Ключевые слова: паралингвистика, ономотопоеа, звукоподражательные слова

Ümumilikdə götürsək, səs simvolizminin yaranması üzrə üç fərqli nəzəriyyə mövcuddur. Gəlin onların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

S.Nyuman, M.Bentli, E.Veyron və s. dilçilər hesab edirlər ki, səs simvolizminin əsasında səslərin fiziki xarakteri dayanır. Bununla həmin nəzəriyyənin tərəfdarları səsin akustik və artikulyator xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdular. Onların fikrincə, "ağız açılır, alt çənə bir qədər aşağı düşür, dodaqlar irəli çəkilərək yumru vəziyyət alır" və bu da səsin əmələ gəlməsini təmin edir.

F.Kaynts qeyd edir ki, yüksək tonlu hər hansı bir səsin tələffüz edilməsi zamanı qırtlaqda təzyiq və sıx kipləşmə əmələ gəlir. Əksinə, alçaq tonlu səsləri tələffüz etdikdə isə danışıq üzvləri daha rahat və sərbəst vəziyyətdə olurlar.

Birinci nəzəriyyəyə həm də bir çoxlarının kəskin tənqidinə məruz qalmış bir ifadə - Q.Voronin "fizionomik konsepsiya"sı aid edilir. Onun fikrincə, uşaqlar, heyvanlar və xəstə insanlar əksər hallarda təbiət cisimlərini olduğu kimi deyil, sanki öz qəlblərində düzəldilibmiş kimi, yəni fizionomik tərzdə qəbul edirlər. Məsələn, avtomobilin işıqları hansısa qorxunc bir heyvanın gözləri kimi təsəvvür edilə bilər. Cisimlərin bu cür "fizionomik" xüsusiyyətə malik olması faktı müəllifin fikrincə, hər növ simvolizasiyaya, o cümlədən səs simvolizminə də əsaslanır [3].

Lakin bu fikrin real olaraq qəbul etmək düzgün olmazdı, çünki burada hər bir şey "baş ayaq" qurulub. Adətən, insan təbiətdə mövcud olan və bir-birilə bağlılığı olmayan hər hansı iki cismi xəyalən şərti olaraq əlaqələndirir, beləcə onlardan birini digərinin simvoluna çevirir. Lakin Q.Vernerin irəli sürdüyü bu nəzəriyyəyə hər şey əksinə görsənir: burada bir fizionomik obyekt mövcuddur ki, ondan da tədricən bir-biri ilə təbiətə bağlı olan iki obyekt meydana çıxır və onlardan biri digərinin simvoluna çevrilir. Gərək ki, Q.Vernerin bu cür yanaşma tərzini elmi çərçivələrdən bir qədər kənara çıxırıq. Bununla belə, zahiri baxımdan onun irəli sürdüyü nəzəriyyəni xalis sintetik nəzəriyyələr sırasına daxil etmək olar.

Səs simvollarının yaranmasına dair ikinci mövcud nəzəriyyə 1958-1959-cu illərdə yaranmış və "Braun nəzəriyyəsi" olaraq dilçilik tarixinə daxil edilmişdir. R.Braunun nöqteyi nəzərdən, səs simvolizminin əsasında nə isə fəvqəltəbii bir şey deyil, sırf insanın əməli fəaliyyəti nəticəsində qazanmış olduğu təcrübə dayanır. Məsələn, insan iri cisimlərin alçaq və kobud səslər, kiçik cisimlərin isə müvafiq olaraq incə və gur səslər çıxarmasına adət edə bilər. Məhz buna görə də Braunun fikrincə, təcrübə aparılan zaman təcrübədə iştirak edənlər uca səsləri kiçik, alçaq səsləri isə böyük cisimlərlə əlaqələndirirlər.

Səs simvollarının yaranmasına dair üçüncü nəzəriyyə isə İ.Teylorun adı ilə bağlıdır. 1969-cu ildə onun irəli sürdüyü nəzəriyyəsinə əsasən, səs simvolizminin əsasında "dil səriştəsi" və ya "linqvistik təlim" dayanır. Məsələn, ingilis dilində /g/ foneminə əksər hallarda iri həcm ifadə edən sözlərdə rast gəlinir. Buraya /grand/ (əzəmətli, möhtəşəm), /great/ (böyük, əzəmətli), /big/ (böyük, iri), /huge/ (nəhəng, böyük) və s. kimi sözləri misal göstərə bilərik. Məhz bu səbəbdən də təcrübə zamanı insanlar şüuraltı olaraq həmin fonemin işlənmiş olduğu sözləri iri həcm ifadə edən anlayışlarla əlaqələndirirlər.

Qeyd edək ki, İ.Teylor öz nəzəriyyəsinə əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakıları irəli sürdüdü:

1. Eyni bir şkala əsasında qiymətləndirilən fonemlərin qiymətləndirilməsi müxtəlif dillərdə bir-birilə üst-üstə düşür, yəni, məsələn, ingilis dilində ən kiçik anlayışları ifadə edən sözlərdə daha çox /i/ foneminə rast gəlinirdi halda, yapon dilində bu yerdə /u/ fonemi daha üstün mövqeyə malik olur.

2. Bundan əlavə dillər arasında uyğunsuzluq problemi də ortaya çıxır. Halbuki, dillərin qohumluq dərəcəsini nəzərə alsaq, onda onlar arasında sözü gedən uyğunluq dərəcəsi əksinə artmalıdır.

3. Müəyyən dildə böyüklük və ya kiçiklik anlayışları ilə əlaqələndirilən səslər elə yalnız həmin dillərdə qeyd edilən anlayışları ifadə edir. Məsələn, ingilis dilində /grand/, /great/, /grow/ sözlərində /g/ fonemi, /tiny/, /little/ sözlərində isə /i/ fonemi işlənir.

Yuxarıda sadalanan arqumentlərin məntiqi baxımdan ağlabatan olmasına baxmayaraq, onlar ya həqiqətə uyğun gəlmir, ya da ki bir o qədər də sübuta yetirilməmiş qalırlar.

Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, İ.Teylorun irəli sürdüyü qeydlər təcrübə zamanı təqdim edilən ifadələrin doğma və ya ingilis dili ilə müqayisə edilməsi zamanı iştirakçıları formal müqayisəyə həvəsləndirmişdi. Elə bunun özü İ.Teylorun əldə etmiş olduğu nəticələri şübhə altına salır. 1961-ci ildə aparılan təcrübə nəticəsində M.Mayron İ.Teylorun əksinə olaraq müəyyən etmişdi ki, /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, saitlərinin ingilis və yapon dillərində müqayisə edilməsi zamanı statistik baxımdan kifayət qədər qaneedicilik uyğunluqlar mövcuddur. Məsələn, hər iki dildə sözlün əvvəlində gələn /i/ fonemi nə isə xoş bir mənə ifadə edən sözlərlə, sözlün sonunda gələn /u/ səsi isə güclü və xoşagəlməz bir anlayışla əlaqələndirilmişdir. Hətta, müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan dillərdə belə bu baxımdan olduqca çoxlu sayda bənzərliklərə rast gəlmək mümkündür.

İkincisi, İ.Teylor tərəfindən irəli sürülən dillərarası uyğunsuzluq fikri, həqiqətən də, eyni dil qruplarına məxsus olan dillərdə mövcuddur, lakin bu uyğunsuzluq dillərin qohumluq dərəcəsindən deyil, fonemlərin fiziki xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Üçüncü iddiaya gəlincə isə deməliyə ki, bu sahədə heç İ.Teylorun özü də hər hansı bir təcrübə aparmamış və Hind-Avropa dilləri ailəsindən kənarında mövcud olan dilləri bu baxımdan tədqiq etməmişdi. Ona görə də onun belə bir fikir söyləməsi tamamilə əsassızdır.

S.Nyuman və R.Braun belə bir fikir irəli sürüdürlər ki, /i/ fonemi həm kiçiklik ifadə edən sözlərdə (məsələn, /little/), həm də, əksinə, böyüklük bildirən sözlərdə

lərdə (məsələn, /big/) işlənir. Digər tərəfdən isə ingilis dilində kiçiklik ifadə edən /small/ sözü də vardır ki, burada da, görüldüyü kimi, /i/ fonemindən istifadə ediləməyib. Bu fikir özlüyündə müəyyən doğruluğa malikdir. Lakin belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində, həqiqətən də, bir sıra fonemlər vardır ki, onlara kiçik anlayışları ifadə edən sözlərdə daha çox təsadüf olunur. Bu səslər sırasına /i/, /l/, /m/ fonemlərini misal göstərə bilərik /small/ (balaca), /little/ (kiçik), tiny /xırda/. Bundan başqa nəinki yalnız ingilis dilində, həm də rus və alman dillərində bu fonemlər həmin anlayışı ifadə edən sözlərdə bir çox hallarda işlənirlər. Bu cür halın olmasını isə ikili tərzdə şərh etmək olar:

1. Qeyd edilən fonemlərə əksər hallarda ona görə rast gəlinir ki, təcrübə iştirakçılarının fikrincə, onlar öz fiziki təbiətləri baxımından kiçik anlayış ifadə etmək üçün daha münasib görünürlər.

2. Bu fonemlərin həmin mənanı ifadə edən sözlərdə artıq istifadə edilməsi faktı onların təcrübə zamanı kiçiklik anlayışı ilə əlaqələndirilməsinə səbəb olur. Yəni artıq hər hansı bir dil daşıyıcısı, məsələn, ingilis dilli bir insan artıq öz dilində /tiny/ sözünün kiçik anlamını verdiyindən xəbərdar olduğu üçün o, buna bənzər hər hansı bir sözün də adəti üzrə kiçik, balaca mənasını verdiyini fərz edəcəkdir.

Beləcə, İ.Teylorun dil adəti barədə nəzəriyyəsini kənara qoymaq lazım gələcək. çünki bu nəzəriyyə nə linqvistik, nə də ki, psixolinqvistik faktlara əsaslanmır. Lakin səs simvolizminin əsası kimi dil sərəştəsinin inkar edilməsi heç də o demək deyildir ki, aparılan sınaqlar zamanı onun nəticələrə təsir etmə faktını danmaq lazımdır. Bu, xüsusilə də qiymətləndirmə meyarına təsir edən amillərdəndir. Məsələn, 1969-cu ildə apardığı tədqiqatın nəticəsində A.P.Juravlov müəyyən etmişdir ki, ruslar /x/ səsinə olduqca xoşagəlməz səs hesab edirlər. Almanlara isə ruslardan fərqli olaraq bu səs olduqca xoş təsir bağışlayır [4].

İ.Teylorun nəzəriyyələrini şərh edən C.Vays qeyd edir ki, əgər səs simvolizminin əsasında dil sərəştəsi dayansa idi, bu, hər şeydən öncə sözün əvvəlində gələn səslərin deyil, sonunda gələn səslərin qiymətləndirilməsində öz əksini tapardı, çünki hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus olan dillərdə “zəriflik ifadə edən informasiya” suffiksərdə (şəkilçilərdə) əks olunur. Bu faktı nəzərə alsaq, onda C.Vaysın tamamilə haqlı olduğu meydana çıxır.

Yuxarıda sadaladığımız nəzəriyyələr içərisində S.M.Ervin və D.İ.Slobodin müvafiq olaraq üç növü ayırd edirlər. Onların fikrincə, S.Nyuman, M.Bentli və Q.Voronun irəli sürdükləri nəzəriyyə sintetik, R.Braunun nəzəriyyəsi referent və nəhayət İ.Teylorun nəzəriyyəsi isə assosiativ nəzəriyyələrdir.

Həmin nəzəriyyələr arasında müəyyən oxşar əlamətləri də müəyyən etmək mümkündür. Sintetik və assosiativ nəzəriyyələri bağlayan xüsusiyyətlərdən biri odur ki, onların hər ikisində fərz edilən ilk şey referent deyil, mənadır. Digər tərəfdən sintetik və referent nəzəriyyələr hər ikisi səs simvolizminin universal xarakterinə diqqətli cəlb edir. Assosiativ nəzəriyyə isə əvvəlki iki nəzəriyyədən fərqli olaraq, bu universallığı təkrar edir.

Həmin nəzəriyyələrdən çıxış edərək səs simvolizmi əsasında duran iki cəhəti müəyyən etmək olar.

1) Səs simvolizminin əsasında transpozisiya, yəni hər hansı bir hissini digərinə ötürülməsi dayanır;

2) Səs simvolizminin əsasında dil sərəştəsi durur.

Bu nəzəriyyələrdən birincisini tədqiq edən V.V.Levinski belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, həmin nəzəriyyə hazırda mövcud olan elmi faktlara daha yaxındır [5].

Artıq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi yuxarıdakı nəzəriyyələrlə paralel şəkildə belə faktlar da nümayiş etdirilir ki, səs simvolizminin əsasında hər hansı bir hissiyyətin digər hissiyyətlərə ötürülməsi dayanır. Buna digər halda səslərin fiziki xüsusiyyətlərini də aid etmək olar.

Bütün bu qeyd edilənlərdən sonra onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, aparılan sınaqların nəticəsi yalnız səslərin maddi xüsusiyyətlərindən deyil, həm də digər bir sıra faktorlardan da asılı olur. Bu faktorlardan biri insana bütöv bir fonoloji sistemin təsiri ola bilər.

Məlumdur ki, dillər bir-birindən həm də fonemlərin sayı və quruluşu baxımından da fərqlənirlər. Fonemlər arasında mövcud olan sistem əlaqələri eksperiment zamanı istənilən fonemin qiymətləndirilməsinə təsir etməyə bilməz. Məhz elə bu səbəbdən də dillər arasında uyğunluğu fonem səviyyəsində axtarmaq düzgün deyil.

V.V.Levinskinin fikrincə, fonemləri eksperiment zamanı təklikdə deyil, qrup halında araşdırmaq və qiymətləndirmək lazımdır [5,s.64].

Səslərin düzlülüş sırası da təcrübədə iştirak edən şəxslərin qavrama xüsusiyyətlərinə təsir etməlidir. Lakin V.V.Levinski onu da qeyd edirdi ki, bu sahədə daha bir vacib faktor vardır ki, onu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bəs bu faktor nədən ibarətdir?

Məsələ burasındadır ki, bəzi araşdırmalar belə düşünməyə əsas verir ki, eksperimentin gedişatına “hisslərin transpozisiyası” və “dil sərəştəsi mexanizmi”nin daxil edilməsi nəinki eksperiment göstərişlərindən, həm də qiymətləndirmədən irəli gələ bilər. Doğrudan da, A.P.Juravlyov tərəfindən aparılan eksperimentlərin nəticələrindən belə mülahizə yürütmək olar ki, rus dilində mavi rəng /n/, qırmızı rəng /a/, sarı rəng isə /o/ səsləri ilə əlaqələndirilir.

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: Bu hal sintetik, yoxsa dil vərdişlərindən irəli gəlir?

Belə güman etmək olar ki, burada dil vərdişləri daha vacib rol oynayırlar, belə ki, bütün hallarda bu səslərin qeyd edilən rənglərlə əlaqələndirilməsi ilk heca-ya düşən vurğu ilə bağlıdır. /синий/, /красный/, /желтый/ və s.

Lakin səs simvolizminin əsasında dil vərdişinin durub-durmaması barədə yekun qərarı yenə də sonrakı təcrübələr əsasında müəyyən etmək tələbi yaranmışdı. Bu cəhdi isə V.V.Levinski yerinə yetirdi [5, s.74]. Bütövlükdə onun moldovan və ukrayn dilləri əsasında apardığı təcrübələr A.P.Juravlyovun müddəalarını təsdiq etdi [4,s.56]. Bundan başqa o, belə bir nəticəyə gəldi ki, bəzi hallarda hissələrin transpozisiyası rahat (ölçü, güc, möhkəmlik), digər hallarda isə çətin (rəng, hərəkət, dadın müəyyən edilməsi) baş verir. Təcrübə zamanı iştirakçı transpozisiyanı asanlıqla icra edə bildikdə sinesteziya mexanizmindən istifadə edir. Onun qarşısında daha çətin məsələ qoyulduqda isə o, adəti üzrə dil vərdişlərinə müraciət edərək problemi həll etməyə çalışır. Bəzi hallarda isə eksperiment zamanı hər iki me-

xanizm ardıcıl olaraq istifadə oluna bilər. Elə buradan da bəzən eyni bir tədqiqatçı-
nın apardığı eksperimentin müxtəlif nəticələri ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərinin strukrur-semantik xüsusiyyətləri, Avtoref. Bakı, 2009, 22 səh.
2. Арнолд И.В., Лексикология современного английского языка, М.-Л., 1957, 325 стр.
3. Воронин С.В., Основы фоносемантики, Л, 1982
4. Журавлев А.П. Звук и смысл, М., 1991, 190 с.
5. Левицкий В.В. К проблеме звука символизма, Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком, М., 1969, 131 с.
6. Yesperson O., Sound Symbolism, chapter XX in Language: Its Nature, Development and Origin, London, Allen University, 1929, p.396
7. Bently M., Varon E., An Accesary of Phonetic Symbolism, Amer. J., Psycol, 1959, 247 p.

Summary

The Ways of Coining Sound Symbolism

Sound symbolism is one of the main themes in Linguistics nowadays. Sound symbolism exists almost in every language but the way how they coin in languages is not the same in all languages. Three main theories and different views of scholars about sound symbolism are touched in this article. The article gives some examples on sound symbols existing in English and Azerbaijani. Though this problem is learned by many scholars from ancient times till nowadays from different points it still remains controversial one.

Резюме

Способы создания звуковые символизмы

Не смотря на то, что символизация звука существует во всех языках, в каждом она уникальна. В этой работе рассмотрены примеры символизация звука Азербайджанского и английского языка. С давних времен ученые изучали символизацию звука разных языков, но по прежнему существуют актуальные вопросы.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Hacıyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokoldundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017